

Stanisław Faliński

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

WĘGRÓW I OKOLICZNE ZIEMIE W PRACY I WALCE NA RZECZ NIEPODLEGŁOŚCI (1914–1918)

WĘGRÓW AND SURROUNDINGS WORKING AND STRUGGLING FOR INDEPENDENCE

Przekazanie przez Radę Regencyjną władzy państwowej Józefowi Piłsudskiemu 11 listopada 1918 roku, dzisiaj uznawane w naszej tradycji narodowej i historycznej za symboliczną datę odzyskania niepodległości, było możliwe dzięki trwającemu podczas Wielkiej Wojny procesowi historycznemu, współkreowanemu przez aktywność społeczną, gospodarczą i polityczną Polaków, którzy potrafili zagospodarować koniunkturę międzynarodową na rzecz „sprawy polskiej”. Sprzyjająca sytuacja międzynarodowa dotyczyła oczywiście Polaków składających się na społeczeństwa trzech państw zaborczych. We wszystkich z nich nasi rodacy w bardzo różnicowany – czasami wzajemnie sprzeczny – sposób pracowali, zabiegali i walczyli na rzecz swojej tożsamości.

Niniejszy artykuł dotyczy małego fragmentu odradzającej się w sensie instytucjonalnym Ojczyzny, będącego częścią zaboru rosyjskiego, który w roku 1915 został zajęty przez wojska państw centralnych. Przedmiotem naszego zainteresowania – jak wskazuje na to tytuł – jest leżący około 80 kilometrów na północny-wschód od Warszawy Węgrów oraz otaczające go ziemie, które były fragmentem Królestwa Polskiego, czy też – jak zaczęli nazywać je po powstaniu styczniowym rosyjscy zaborcy – Kraju Przywiślańskiego. Celem, dla którego powstał ten artykuł, jest ukazanie prac i walki węgrowskich na rzecz niepodległości Polski na tle tego rodzaju aktywności rodaków w całym Królestwie i Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim oraz wykazanie, że odzyskanie niepodległości w listopadzie 1918 roku i jej umacnianie – nie tylko zbrojne, ale także organizacyjno-administracyjne – w okresie Drugiej Rzeczypospolitej nie było w żadnym razie dziełem przypadku czy wyłącznie spektakularnych, wyrazistych i tragicznych oraz krwawych i bohaterskich działań zbrojnych Polaków, ale także długotrwałej, mozolnej, niespektakularnej a jakże potrzebnej ich aktywności obywatelsko-wspólnotowej: pracy oświatowo-wychowawczej, samopomocowej i charytatywnej oraz organizacyjnej czy wreszcie administracyjno-zarządczej.

Artykuł jest oparty przede wszystkim na istniejących już opracowaniach oraz źródłach wspomnieniowo-pamiętnikarskich, które zostaną przedstawione w przypisach w dalszej jego części. Autor bardzo serdecznie dziękuje za pomoc dokumentacyjną, jaką uzyskał w Miejskiej Bibliotece Publicznej im. Aleksandra Cieszkowskie-

go w Węgrowie, szczególnie jej dyrektorze pani Małgorzacie Rosparze. Ma również nadzieję, że niniejszy tekst zostanie wykorzystany przez węgrowian dla wzbogacenia ich pamięci historycznej, pamięci lokalnej będącej elementem pamięci ogólnonarodowej i ogólnospołecznej, która tylko wtedy jest pełna, jeżeli zawiera w sobie lokalną pamięć o składających się na Wielką Ojczyznę lokalnych Małych Ojczyznach, takich jak Węgrów. Miasto to i jego mieszkańcy mają bowiem znakomite tradycje w tej sprawie. Przed kilkudziesięciu laty działało bowiem stowarzyszenie obywatelskie noszące nazwę „Pogwarki Węgrowskie”, którego działalność polegała na spotykaniu się starszych mieszkańców Węgrowa i wspominaniu ich wspólnej przeszłości. Wspomnienia te były potem spisywane i drukowane. Istnieją do dzisiaj...¹ To świetny przykład aktywności obywatelskiej na rzecz tożsamości lokalnej.

Półtora roku przed Pierwszą Wojną Światową, według danych na dzień 14 stycznia 1913 roku, powiat węgrowski – jeden z 8 powiatów guberni łomżyńskiej – liczył 99 608 mieszkańców (79,1% katolików, 13,2% wyznawców judaizmu, 3,1% protestantów, 0,4% prawosławnych; 4,2 % to inni), z czego w miastach i miasteczkach żyło 15 170 osób (54,5% wyznawców judaizmu, 43,2% katolików, 1,4 protestantów, 0,9 prawosławnych), a we wsiach 84 438 (85,5% katolików, 5,8% żydów, 3,5% protestantów, 0,3% prawosławnych, 4,9% innych). Tak zróżnicowana narodowościowo-religijnie społeczność powiatu węgrowskiego zamieszkiwała obszar 11 087 mórg – jednostki miary powierzchni ziemi używanej wówczas w Królestwie Polskim, równoległe z miarą charakterystyczną dla Rosji, czyli wiorsty. W kilka miesięcy po wyparciu Rosjan i objęciu Węgrowa oraz powiatu węgrowskiego przez okupację niemiecką przeprowadzona została reforma administracyjna, w wyniku której połączono ziemie wokół Węgrowa i Sokołowa oraz utworzono – 22 marca 1916 roku – nowy powiat z siedzibą władz w Sokołowie.

Wybuch I wojny światowej przyniósł mieszkańcom Węgrowa i okolic, podobnie jak innym Polakom zamieszkującym Królestwo Polskie, nadzieje na poprawę losu narodowego i zmniejszenie nacisku rasyfikatorskiego. Nadzieje te zostały potwierdzone w ogłoszonej 1 sierpnia 1914 roku odezwie Wielkiego Księcia Mikołajewicza do Polaków, w której naczelny dowódca armii rosyjskiej obiecywał Polakom, że pod berłem cara Rosji *odrodzi się Polska, swobodna w swej wierze, języku i samorządzie*. Za tymi deklaracjami nie poszły jednak żadne istotne działania mające na celu zrealizowanie złożonych obietnic dotyczących wspomnianych „wiary, języka czy samorządu”. Powstałe z inicjatywy stronnictw prorosyjskich Rada Narodowa i jej kontynuator Komitet Narodowy Polski (pierwszy) nie cieszyły się dużym poparciem społecznym, a organizowana pod jego auspicjami polska siła zbrojna także przez obstrukcję władz rosyjskich nie rozwinęła się do istotnych rozmiarów.

Tym niemniej ogólna atmosfera polityczna w Królestwie Polskim sprzyjała rozwijaniu się nadziei Polaków i ich aktywności obywatelskiej. Wśród społeczeństwa

---

¹ Materiały z *Pogwarek* znajdują się w bibliotekach w Węgrowie, Korytnicy, Liwie i Gręboku. Na ich temat powstał w latach 90. ubiegłego wieku, w ramach cyklu „Małe Ojczyzny”, film dokumentalny *Pogwarki i WRAK* według scenariusza i w reżyserii Stanisława Falińskiego.

polskiego ujawniły się znaczące pokłady aktywności społecznej i obywatelskiej. Już 1 sierpnia 1914 roku powstał w Warszawie mający prowadzić działalność charytatywną i samopomocową Komitet Obywatelski. Podobne komitety zaczęły powstawać w innych miastach Królestwa Polskiego. W październiku 1914 roku powstał Centralny Komitet Obywatelski, który swoim zasięgiem objął teren całego Królestwa, a działalnością objął także tereny poza nim: Chełmszczyznę i część Galicji. Powstała polska struktura organizacyjna stanowiąca swoistą sieć wspólnotową Polaków. Zajmowała się ona nie tylko pomocą charytatywną czy pomocą najbardziej potrzebującym, niepełnosprawnym, jeńcom i inwalidom wojennym, ale także działalnością oświatową i kulturalną. Stworzyła ona bardzo istotną siatkę powiazań i współpracy, do której należeli ludzie uczący się aktywności organizatorsko-administracyjnej.

Komitet Obywatelski powołano także w Węgrowie. Komitet Obywatelski Powiatu Węgrowskiego powstał na początku roku 1915, a faktyczną działalność rozpoczął w marcu tego roku. Należeli do niego przedstawiciele miejscowych elit: ziemiaństwo, inteligencja, księża. Pracowano w trzech sekcjach, czy jak inaczej je nazywano – wydziałach: sekcja zapomogowa pomagała osobom zrujnowanym i zubożałym przez wojnę; sekcja sanitarna zajmowała się leczeniem i przeciwdziałaniem epidemiom, a do kompetencji sekcji ekonomicznej należało zapobieganie nieuzasadnionemu, spekulacyjnemu podnoszeniu cen, przede wszystkim żywności. Przedstawiciele Komitetu przeciwstawiali się niszczeniu przez wojsko dobytku i majątku (mienia ruchomego i nieruchomego) mieszkańców powiatu, obciążeniom obowiązkowymi pracami na rzecz wojska, konfiskatom i kontrybucjom. Pomoc ta dotyczyła nie tylko mieszkańców powiatu węgrowskiego, ale także uchodźców i uciekinierów z terenów objętych walkami. Wspierano schronisko dla bezdomnych w Węgrowie, dopomagano najbardziej potrzebującym poprzez darmowe posiłki i wsparcie w ubraniu. Zorganizowano szczepienie przeciwko ospie i kursy dla pielęgniarek. Prowadzono także placówki służby zdrowia: szpital i przychodnię w Węgrowie i Stoczku oraz przychodnię w Grębkowie.²

Po zajęciu w 1915 roku Królestwa przez Niemców i zaprzestaniu przez Centralny Komitet Obywatelski działalności na jego terenie węgrowski komitet obywatelski przekształcił się w Radę Opiekuńczą Powiatu Węgrowskiego będącą elementem sieci aktywności charytatywno-organizatorskiej zorganizowanej przez Radę Główną Opiekuńczą, która przejęła większość ludzi i struktur komitetów obywatelskich działających w czasie władzy rosyjskiej. Dotyczyło to także Węgrowa, gdzie, z jednym wyjątkiem – Stefan Zaborowski, będący sekretarzem zarządu w komitecie obywatelskim, nie udzielał się w ten sposób w radzie opiekuńczej – pracowali ci sami ludzie. Zarząd liczył 5 osób: prezes Teodor Holder Egger, właściciel Korytnicy; wiceprezes ksiądz kanonik Ignacy Jasiński, dziekan węgrowski; skarbnik Władysław Szelażek, sędzia z Węgrowa; Jan Cielecki, właściciel Paplina; Franciszek Lesiewski, plenipotent, czyli rządca z Łochowa. Członków było 10: Ignacy Brudnicki z Międzyzylesia; ksiądz Ignacy Cyraski z Korytnicy; Maria Holder Eggerowa; Rajmund Kurella, wła-

² Z *dorzecza Bugu i Liwca. Prasowe peregrynacje po powiecie węgrowskim (1810–1939). Katalog wystawy zorganizowanej z okazji 200-lecia powiatu węgrowskiego*. Warszawa 2010, s. 66.

ściciel Ossówna; ksiądz Karol Leszczyński, proboszcz z Liwa; Adam Małkowski, lekarz z Woli Koryckiej; Józef Neyman, rządcą z Ruchny; Kazimierz Popiel, właściciel Turny; ksiądz Kazimierz Przyjemski, proboszcz z Węgrowa; Mieczysław Sapiński, rządcą ze Starejwsi. Komisja rewizyjna liczyła 4 członków: Jerzy Pawłowski, właściciel Janówka; Wiktor Rostkowski, właściciel Wierzbna; Melchior Wilewski ze Stawisk; Marian Wituski z dóbr Miedzna.³ Rada ta obejmowała swoją działalnością 15 gmin wiejskich i miasto Węgrów, gdzie zamieszkiwało 103 943 ludzi.⁴

Wkroczenie Niemców do Królestwa Polskiego rozpoczęło proces tworzenia systemu samorządu terytorialnego na poziomie powiatowym i miejskim. Narodziny samorządu miejskiego zaczęły się w Warszawie. Punktem wyjścia dla kreowania tutaj samorządowej władzy lokalnej było wykorzystanie i zagospodarowanie aktywności obywatelskiej Polaków, zorganizowanej w formie Komitetu Obywatelskiego miasta Warszawy, który uznano za swoista reprezentację społeczności tego miasta. Wyrazem tego było sierpniowe mianowanie przez nowych okupantów prezesa Zdzisława Lubomirskiego na prezydenta Warszawy i przekazanie Komitetowi uprawnień organów samorządu miejskiego. Niemcy potwierdzili także wydaną jeszcze w lipcu przez Rosjan zgodę na funkcjonowanie Straży Obywatelskiej – wypełniającej szeroko rozumiane funkcje porządkowo-organizacyjne, będącej swego rodzaju milicją ze względu na sposób powoływania i tworzenia, a policją ze względu na pełnione funkcje – mające na celu zapewnienie obywatelom i miastu bezpieczeństwa. 21 września nowe władze miejskie przywróciły Warszawie tytuł miasta stołecznego. Co niezmiernie istotne z punktu widzenia potrzeb przyszłego państwa polskiego, nowe i polskie władze miejskie podjęły działania mające na celu stworzenie polskiego systemu sądowniczego i polskiego szkolnictwa. Po raz pierwszy od 40 lat w sądach II instancji – Trybunale i Sądzie Głównym – oraz w sądach pokoju zaczęto posługiwać się językiem polskim. Nie trwało to jednak długo. 11 września nowy okupant zniósł polskie sądy i powołał niemieckie. 12 września rozwiązano Centralny Komitet Obywatelski. Komitet Obywatelski m. Warszawy istniał dalej i wykonywał zadania władz samorządowych. Wprowadzono obowiązek szkolny dotyczący polskiego szkolnictwa powszechnego. Niestety, ze względu na ubogość środków przepis ten nie został wprowadzony w życie w pełnym zakresie, ale proces tworzenia polskiego szkolnictwa został zapoczątkowany. Reaktywowano także najważniejsze warszawskie uczelnie wyższe: Uniwersytet Warszawski i Politechnikę Warszawską. Uroczyste otwarcie obu nastąpiło 15 listopada 1915 roku.

Po wkroczeniu Niemców samorząd terytorialny zaczął powstawać nie tylko w Warszawie. Jeszcze przed jej zajęciem, 16 czerwca 1915 roku nowe władze okupacyjne ogłosiły ordynację miejską określającą ustrój samorządowej władzy lokalnej w miastach Królestwa Polskiego zajętych przez Niemców. Ordynacja ta weszła w życie 1 lipca w odniesieniu do 21 miast. Według niej gminy miejskie otrzymały osobowość prawną, a miały być zorganizowane na wzór ich odpowiedników w Rzeczy niemieckiej. Przewidywano utworzenie rad miejskich jako organów uchwało-

³ T. Szczechura, *Węgrów od czasów najdawniejszych, cz. II*, maszynopis w zasobach Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Aleksandra Cieszkowskiego w Węgrowie, s. 247 (262).

⁴ *Z dorzecza..., op. cit.*, s. 66.

dawczych oraz magistratów, czyli zarządów jako organów wykonawczych, których przewodniczącym miał być burmistrz. Mianować ich miały władze okupacyjne, a rady miały pochodzić z wyborów. Językiem urzędowym był język polski, a w kontaktach z okupantami – niemiecki. Burmistrzami mianowano głównie obywateli niemieckich. Niektórzy nominaci byli działaczami polskich komitetów obywatelskich. W ten sposób powstawała tkanka polskiej administracji publicznej na poziomie miejskim.

Zabiegający o poparcie Polaków okupanci niemieccy powołali do życia także samorząd terytorialny na poziomie ponadgminnym. 22 stycznia 1916 roku wydano ordynację ustanawiającą w Królestwie powiatowy samorząd terytorialny. Organem stanowiącym tego samorządu miał być sejmik powiatowy liczący od 12 do 24 członków. Pierwszych radnych, członków tego sejmiku miał mianować naczelnik administracji cywilnej niemieckich władz okupacyjnych. Kolejni mieli być wyłaniani w kurialnych wyborach. Organem wykonawczym miał być także nominat tych władz, noszący tytuł *Kreischef* naczelnik powiatu, będący równocześnie przewodniczącym sejmiku.⁵

Władze niemieckie, tworzące nową, samorządową tkankę terenowej administracji publicznej w Królestwie Polskim, w sposób odrębny potraktowały Warszawę, tak ze względu na jej znaczenie polityczne, jak wielkość i fakt, że miała ona być miastem na prawach powiatu. Ordynacja miejska dla Warszawy ukazała się 5 maja 1916 roku. Według przepisów tym organem stanowiącym była 90 - osobowa rada miejska, której członkowie byli wybierani w 6 kuriach. Organem wykonawczym był kolegialny zarząd noszący nazwę magistratu, w skład którego wchodził prezydent, 2 jego zastępców noszących tytuł burmistrzów, 12 radnych będących ławnikami czyli członkami zarządu, naczelnik milicji miejskiej, syndyk, komornik oraz trzech naczelników wydziałów urzędu miejskiego.⁶ Prezydenta mianował generalny gubernator, burmistrzów szef okupacyjnych władz cywilnych a rajcy pochodzili z wyborów. Pierwsze wybory samorządowe w Warszawie odbyły się 16 lipca 1916 roku. Przewodniczącym rady wybrano rektora Uniwersytetu Warszawskiego Jerzego Brudzińskiego. Na pierwszym swoim posiedzeniu w dniu 24 lipca radni przyjęli znamiennej deklarację, według której zadeklarowali, że traktują nowo wybrany samorząd Warszawy jako pierwszy krok w kierunku odbudowy niepodległego państwa polskiego.⁷

Kolejnym etapem prac niemieckich władz okupacyjnych nad samorządem terytorialnym było wydanie 1 listopada 1916 roku ogólnej ordynacji wyborczej do miast na terenie Generalnego Gubernatorstwa Warszawskiego. Zgodnie z nią wybory rad miejskich miały mieć charakter kurialny. Ilość kurii uzależniono od wielkości miasta: 3 lub 6. Wielkość miast determinowała także wielkość rad miejskich, które miały liczyć od 4 do 12 radnych w miastach poniżej 20 tysięcy mieszkańców, zaś w mi

---

⁵ Z. J. Winnicki, *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*. Wydawnictwo „Wektory”, Wrocław 1991, s. 222–223.

⁶ W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*. PWN, Warszawa 2007, s. 299.

⁷ J. Pajewski, *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*. PWN, Warszawa 1980, s. 107.

astach większych od 24 do 60. Wyjątek stanowiła Warszawa, w której – jak pamiętamy – wybierano 90 radnych.

Wydanie aktu 5 listopada 1916 roku stanowiło w sposób oczywisty kolejny, pozytywny element ewolucji traktowania sprawy polskiej przez okupujących Królestwo Polskie Niemców i Austriaków. Proklamowano powstanie w przyszłości na tych terenach samodzielnego państwa polskiego. W konsekwencji przystąpiono do tworzenia jego instytucji na szczeblu centralnym i rozwoju tych istniejących w terenie. Z woli obu okupantów w grudniu 1916 roku zdecydowano, a powołano do życia 14 stycznia 1917 roku, Tymczasową Radę Stanu składającą się z mianowanych przez okupantów 25 radców, 15 z okupacji niemieckiej, 10 z okupacji austriackiej.⁸ Zadaniem tego ciała było prowadzenie prac przygotowawczych i doradczych mających na celu budowanie struktur przyszłego państwa. Zajmowały się tym pracujące na rzecz Rady struktury urzędnicze zorganizowane w komisje i departamenty, których zadaniem było przygotowywanie rozwiązań prawnych i organizacyjnych dla przyszłego państwa. Powstawały załączki przyszłych ministerstw właściwych dla spraw wojskowych, zagranicznych, wewnętrznych, pracy i praw pracowniczych. Przygotowywano kadry i szkolono urzędników. Najwięcej udało się zrobić w sprawach finansowo-skarbowych, wymiaru sprawiedliwości i szkolnictwa. Jeszcze przed formalnym powołaniem TRS, 9 grudnia 1916 roku władze okupacyjne w Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim zdecydowały o powołaniu do życia Polskiej Krajowej Kasy Pożyczkowej i emisji przez nią polskiej waluty zastępującej walutę rosyjską. Wprowadzenie marki polskiej i wycofywanie rubla organizowała już TRS. 26 kwietnia 1917 roku weszło w życie rozporządzenie wprowadzające nową, polską walutę. Stopniowo i mozolnie tworzono polski wymiar sprawiedliwości, budując sieć sądów i prokuratur. Przeprowadzono kursy i szkolenia przyszłych urzędników wymiaru sprawiedliwości, poczynając od kandydatów na stanowiska średniego i niższego szczebla, po sekretarzy sądów i komorników, a na woźnych kończąc. Zdecydowano o powołaniu do życia Sądu Najwyższego, dwóch sądów apelacyjnych, 15 okręgów sądowych (11 w okupacji niemieckiej, 4 w okupacji austriackiej), 437 sądów pokoju.⁹ Proces organizowania polskiego sadownictwa w Królestwie Polskim praktycznie zakończył się przed jego przejęciem przez Komisję Przejściową TRS. Szkolnictwo także organizowano i przejmowano stopniowo. Oficjalnie nastąpiło to 1 października w okupacji niemieckiej, a 1 listopada w austriackiej.¹⁰ Powołana 12 września 1917 roku na wniosek Komisji Przejściowej TRS Rada Regencyjna mogła kontynuować proces tworzenia polskich struktur władzy publicznej, korzystając z dorobku i aparatu urzędniczego swej poprzedniczki. Rada Regencyjna rozpoczęła działalność 27 września, a powołana przez nią 13 grudnia Rada Ministrów Królestwa Polskiego była pierwszym, wprawdzie nie niezależnym, rządem polskim. Przejął on struktury

⁸ W. Suleja, *Tymczasowa Rada Stanu*. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 1998, s. 11–49.

⁹ *Ibidem*, 185.

¹⁰ J. Mierzwa, *Dorobek Tymczasowej Rady Stanu i Rady Regencyjnej w budowie aparatu administracyjnego Polski niepodległej*, [w:] *Akt 5 listopada 1916 roku i jego konsekwencje dla Polski i Europy*, red. J. Kłaczek, K. Kania, Z. Girzyński. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2016, s. 155.

centralnej administracji państwowej po Komisji Przejściowej Tymczasowej Rady Stanu.

Opisywany proces państwowotwórczy zachodzący w skali ogólnokrajowej oraz lokalnej dotyczył oczywiście także Węgrowa i okolicznych ziem. Powstanie samorządu terytorialnego na szczeblu ponadgminnym i miejskim zostało tutaj poprzedzone reformą administracyjną. Na mocy decyzji władz okupacyjnych połączono powiat węgrowski i sokołowski, tworząc nową jednostkę terytorialną, której władze częściowo miały być mianowane przez okupanta – wspomniany *Kreischef*, będący odpowiednikiem starosty, noszący tytuł: Cesarsko-Niemiecki Naczelnik Powiatu, oraz pochodzący z wyborów sejmik powiatowy. Zgodnie z rozporządzeniem z 7 czerwca 1916 roku sejmik ten miał pochodzić z wyborów kurialnych i składać się z 10 przedstawicieli ziemian, 11 przedstawicieli mieszkańców wsi oraz 4 przedstawicieli miast. Z dawnego powiatu węgrowskiego wybrano 4 ziemian: Jana Cieleckiego z Paplina w gminie Starawieś, hrabiego Augusta Cieszkowskiego (syna) z Suchej w gminie Grębków, Teodora Holder-Eggera z Korytnicy oraz Jerzego Pawłowskiego z Janówka w gminie Ossówno. W ramach kurii wiejskiej zostali wybrani: Piotr Czapczyk z Liwa, Jan Puścion ze wsi Rażny w gminie Sadowne, Józef Raczyński z Lasek Starych w gminie Łochów, Ignacy Woźniak z Czerwonki w gminie Ossówno oraz Julian Zawadzki z Górek Grubaków. Reprezentantami Węgrowa zostali: kupiec zajmujący się handlem skórami Dawid Ajzyk Nojman i właściciel domu, czyli kamienicznik, Jan Doroczyński.¹¹

Wiosną roku 1917 przeprowadzono wybory do węgrowskiej rady miejskiej. Była ona organem pomocniczym dla mianowanego przez Niemców burmistrza Grancenberga oraz sekretarza miejskiego Rygela. Pierwsze posiedzenie Rady Miejskiej miasta Węgrowa odbyło się 23 kwietnia 1917 roku, a wzięło w nim udział 9 radnych i 2 ławników. Do kompetencji rady należało m. in. stanowienie prawa miejscowego, uchwalanie budżetu miasta, decydowanie o inwestycjach komunalnych oraz aktywności budowlanej na terenie gminy, polityce oświatowej i społecznej realizowanej przez miasto. Utworzono 4 komisje w ramach rady: finansową, szkolną, opieki nad biednymi oraz budowlaną. Po około roku funkcjonowania samorządu miejskiego w Węgrowie, 15 kwietnia 1918 roku rada zaproponowała powołanie na stanowisko burmistrza Polaka Czesława Matuszewicza. 8 lipca wniosek ten został zatwierdzony przez niemieckie władze okupacyjne w Warszawie, zaś ogłosił tę decyzję odchodzący burmistrz niemiecki Grancenberg na posiedzeniu rady w dniu 29 lipca. Datę tę można uznać za powstanie polskiego samorządu terytorialnego w Węgrowie.

Poza zarysowanym procesem tworzenia polskiej tkanki państwowo-administracyjnej, wkroczenie Niemców do Królestwa w 1915 roku umożliwiło intensyfikację aktywności obywatelskiej mieszkańców tej części Polski. Oczywiście dotyczyło to także tych żyjących w Węgrowie i jego okolicach.¹² Po wejściu Niemców wrócił do działalności węgrowski teatr amatorski, który w 1913 roku, a więc jeszcze przed wojną, zawiesił swoją działalność; wystawiając przedstawienia w czasach władzy

¹¹ *Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944*, red. A. Kołodziejczyk i T. Swat. Towarzystwo Miłośników Ziemi Węgrowskiej, Węgrów 1991, s. 215.

¹² Do Węgrowa Niemcy weszli 11 sierpnia 1915 roku.

rosyjskiej, akceptację cenzury potwierdzano odpowiednią pieczętą na scenariuszu i napisanym po polsku i rosyjsku programie: „Za pozwoleniem zwierzchności”. W nowych warunkach teatr działał nieprzerwanie przez całą wojnę i w wolnej Polsce. Jako pierwsze wystawiono dwie jednoaktówki *Literat i aktorka* oraz *Przyjaciel bezinteresowny* autorstwa pisarza, poety, filozofa, dramaturga i legionisty Jerzego Żuławskiego.¹³ Były to pierwsze przedstawienia, których nie cenzurowano i których programy pisano – ręcznie! – tylko po polsku, a przedstawienia często miały charakter patriotyczny. W 1917 roku wystawiono fragmenty przedstawienia Władysława Ludwika Anczyca *Kościuszko pod Raclawicami*. Chór pod kierunkiem Zygmunta Paszkowskiego śpiewał pieśni patriotyczne: *Polonez na Wielką Rocznicę*, *Cześć polskiej ziemi*, *Pieśń powstańców*, *Za Niemnem*, *Marsz do broni*. W tym samym roku wystawiono spektakl *Za sztandarem* poświęcony czasom i walkom powstania styczniowego. Oczywiście wystawiano nie tylko przedstawienia o charakterze patriotycznym, lecz także humoreski, krotchwile czy komedie.¹⁴ Przecież toczyło się normalne, codzienne życie. Wszystkie wystawiane w teatrze przedstawienia poprawiały jakość życia węgrowian, umacniały ich przywiązanie do języka i kultury polskiej, ale też umacniały patriotyzm i potrzebę wolnej ojczyzny.

Na terenie ziemi węgrowskiej rozwijały działalność różnego rodzaju organizacje społeczne i gospodarcze. Działały kółka rolnicze, ochotnicza straż pożarna, spółdzielnie spożywcze czy kasy pożyczkowe. W Korytnicy działało Katolickie Towarzystwo Młodzieży, kasa pożyczkowo-oszczędnościowa, kółko rolnicze, działały biblioteczki wiejskie, prowadzono sierociniec. W innej części tej ziemi, w Sadownem, w 1916 roku powstało Koło Polskiej Macierzy Szkolnej, którym kierował ksiądz proboszcz Stefan Obłóza. Koło to, podobnie jak inne działające w Królestwie, prowadziło różnego rodzaju kursy i szkolenia, organizowało odczyty i przedstawienia, szerzyło oświatę nie tylko wśród młodzieży. Staraniem Koła utworzono ochronkę, czyli przedszkole dla ubogich dzieci.¹⁵

Aktywna obywatelsko i narodowo społeczność Węgrowa oraz okolic organizowała wiele uroczystości o charakterze historyczno-patriotycznym. Wiosną 1916 roku zorganizowano uroczystości poświęcone 125. rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja. W wydarzeniu tym uczestniczyło około 15 tysięcy ludzi. W listopadzie tego roku urządzono w Węgrowie żałobne uroczystości z powodu śmierci Henryka Sienkiewicza. Następny, 1917 rok także był obfity w uroczystości patriotyczne. W październiku zorganizowano obchody 100. rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki. Śpiewano pieśni patriotyczne i posadzono w Sadownem okolicznościowy dąb. Także jesienią tego roku odbyła się manifestacja towarzysząca ustawieniu pamiątkowego

---

¹³ Piszący na ten temat Tadeusz Wangrat nie podaje imienia autora, zaznacza, że jest ono nieznanne. Podaje błędnie tytuł jednej ze sztuk jako *Bezinteresowny przyjaciel*. T. Wangrat, *Teatr amatorski w Węgrowie*. Siedlce 2011, s. 11.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ A. Firewicz, *Sadowne i okolice wczoraj i dziś*. Warszawa 2004, s. 31.

głazu na mogile powstańców 1863 roku, poległych w bitwie pod Węgrowem, zwanej „polskimi Termopilami”¹⁶.

Aktywność społeczności węgrowskiej na rzecz pamięci i wolności narodowej nie sprowadzała się do względnie masowej i prowadzonej w wielu formach pracy organizacyjnej, do aktywności obywatelsko-narodowej. Węgrowianie byli również zaangażowani najpierw w tajną, zbrojną działalność niepodległościową, a później w walkę na rzecz niepodległości. Wyrazem tego była ich służba w Polskiej Organizacji Wojskowej, której żołnierze rozbrajali Niemców w listopadzie 1918 roku. Węgrowska POW była zorganizowana w jeden z obwodów IX Okręgu POW w Siedlcach. Obwód węgrowski był zorganizowany w kompanię. Komendantem powiatowym był Bronisław Kowalczewski. Działalność tej organizacji niepodległościowej była bardzo trudna, ponieważ carski aparat bezpieczeństwa był bardzo sprawny w zwalczaniu tego typu podziemia polityczno-wojskowego. Sytuacja uległa poprawie po wejściu Niemców. Jesienią 1915 roku w powiecie węgrowskim działało mniej niż 80 peowiaków skupionych w Węgrowskiej Komendzie Obwodu. Latem roku 1916 powstał liczący około 25–30 żołnierzy pluton w Sadownem. Dowodził nim Władysław Wycech. Od wkroczenia Niemców do kryzysu przysięgowego 1917 roku węgrowski obwód POW działał niemal jawnie. Zasadniczym celem jego działalności było szkolenie żołnierzy i oficerów przygotowujące do walki zbrojnej. Celem drugim była działalność ideowo-wychowawcza, realizowana przede wszystkim na zbiórkach. Peowiacy organizowali także spotkania edukacyjne i pogadanki. Uczestniczyli również we wspomnianych wcześniej uroczystościach patriotycznych (obchody rocznicy uchwalenia Konstytucji 3 maja, ustawianie głazu-pomnika dla powstańców styczniowych czy obchody rocznicy śmierci Tadeusza Kościuszki). Po kryzysie przysięgowym niemiecka policja śledziła i usiłowała pilnować węgrowskich peowiaków. Niektórych, jak Antoniego i Władysława Wycechów, aresztowano, zwalniając po kilku miesiącach z braku dowodów winy. We wrześniu 1917 roku przeprowadzono reorganizację struktur POW. Komendant ani liczebność obwodu nie uległa zmianie. Po kryzysie przysięgowym pojawiły się nowe zadania polegające na organizowaniu bojkotu werbunku do Polskiej Siły Zbrojnej, czyli „Polnische Wehrmacht”. Trudno ocenić, na ile wskutek działań POW, ale werbunek ten nie odniósł sukcesu. Po traktacie brzeskim nasiliła się rezerwa i niechęć wobec Niemców. Zaczęto też rozwijać struktury terenowe. Powstała nowa placówka w Grodzisku, którą kierował Aleksander Kodyma. Inna terenowa komenda powstała w Popowie (dzisiaj Popielów) – kierował nią Jan Mariański. Peowiacką akcję niepodległościową prowadzono także w kilku innych zaściankach szlacheckich, w tym w Górkach Grubakach. Rozbrojenie Niemców w Węgrowie nastąpiło już 11 listopada. Dokonano tego siłami węgrowskiego plutonu dowodzonego przez Cypriana Ufnala. Podobnie spokojnie i bezkrwawo rozbrojono żandarmów niemieckich w okolicznych miejscowościach. W rozbrajaniu tym i eskortowaniu już rozbrojonych, poza peowiakami, brali udział członkowie ochotniczej straży pożarnej. Rozbrojonych Niemców odwieziono fur-

¹⁶ L. Kędziora, *Najgorzej było jak się lina urwała*, [w:] *Polskie Termopile: bitwa węgrowska w poezji i tradycji narodowej*, red. I. Perczyńska i R. Postek. Towarzystwo Miłośników Ziemi Węgrowskiej, Węgrów 2003, s. 44.

mankami najpierw do Sokołowa, a później kolejną do Siedlec. Węgrowskich powoiaków skoszarowano w Węgrowie, a po wzmocnieniu plutonem z Sokołowa stworzono z nich 7 kompanię 22 pułku piechoty. Walczyli oni później w Małopolsce Wschodniej. Do Węgrowa wrócili dopiero po wojnie polsko-bolszewickiej we wrześniu 1921 roku.¹⁷

W listopadzie 1918 roku, kiedy rodziła się niepodległość, zmieniły się władze powiatu węgrowskiego. Władzę w powiecie przejął jako komisarz ludowy mianowany przez Tymczasowy Rząd Ludowy Republiki Polskiej w Lublinie Konstanty Kossobudzki. Funkcję tę pełnił do końca roku, kiedy to zastąpił go starosta powiatowy Włodzimierz Karyłowski.¹⁸ Ostateczne ustanowienie niepodległości nastąpiło wraz z wyborami do Sejmu Ustawodawczego przeprowadzonymi 26 stycznia 1919 roku. Powiat węgrowski wchodził w skład okręgu 18., w którym wybierano 5 posłów. 71,2% uzyskała lista narodowej demokracji, co przełożyło się na 4 mandaty. 19,7% uzyskało Polskie Stronnictwo Ludowe „Wyzwolenie”, dało to jeden mandat. Węgrów i okolice stały się częścią Polski odrodzonej jako demokratyczne państwo prawa.

BIBLIOGRAFIA

- Firewicz A. 2004.** *Sadowne i okolice wczoraj i dziś*. Warszawa.
- Kędziora L. 2003.** *Najgorzej było jak się lina urwała*, [w:] *Polskie Termopile: bitwa węgrowska w poezji i tradycji narodowej*, red. I. Perczyńska i R. Postek. Towarzystwo Miłośników Ziemi Węgrowskiej, Węgrów.
- Mierzwa J. 2016.** *Dorobek Tymczasowej Rady Stanu i Rady Regencyjnej w budowie aparatu administracyjnego Polski niepodległej*, [w:] *Akt 5 listopada 1916 roku i jego konsekwencje dla Polski i Europy*, red. J. Kłaczek, Z. Kania, Z. Girzyński. Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń.
- Pajewski J. 1980.** *Odbudowa państwa polskiego 1914–1918*. PWN, Warszawa.
- Suleja W. 1998.** *Tymczasowa Rada Stanu*. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa.
- Szczuchura T. 1984.** *Powiat węgrowski w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego*, z. 4. Siedlce.
- Szczuchura T., *Węgrów od czasów najdawniejszych, cz. II*, maszynopis w zasobach Miejskiej Biblioteki Publicznej im. Aleksandra Cieszkowskiego w Węgrowie.
- Szczupak M. 2001.** *Polska Organizacja Wojskowa w Węgrowie*, [w:] *Rok 1918 na Podlasiu*. Wydawnictwo IH AP, Siedlce.
- Wangrat T. 2011.** *Teatr amatorski w Węgrowie*. Siedlce.

---

¹⁷ M. Szczupak, *Polska Organizacja Wojskowa w Węgrowie*, [w:] *Rok 1918 na Podlasiu*, Wyd. IH AP, Siedlce 2001, s. 119–123.

¹⁸ T. Szczuchura, *Powiat węgrowski w okresie II Rzeczypospolitej*, [w:] *Prace archiwalno-konserwatorskie na terenie województwa siedleckiego*, z. 4, Siedlce 1984, s. 7.

Węgrów: dzieje miasta i okolic w latach 1441–1944, red. A. Kołodziejczyk i T. Swat. Towarzystwo Miłośników Ziemi Węgrowskiej, Węgrów 1991.

Witkowski W. 2007. *Historia administracji w Polsce 1764–1989*. PWN, Warszawa.

Winnicki Z. J. 1991. *Rada Regencyjna Królestwa Polskiego i jej organy (1917–1918)*. Wydawnictwo „Wektory”, Wrocław.

Z dorzecza Bugu i Liwca. Prasowe peregrynacje po powiecie węgrowskim (1810–1939). Katalog wystawy zorganizowanej z okazji 200-lecia powiatu węgrowskiego. Starostwo Powiatowe w Węgrowie, Warszawa 2010.

SUMMARY

The article shows work and struggles of citizens of Węgrów and the surrounding lands for the independence of Poland against the background of this kind of activities of Poles in the Kingdom of Poland and General Government of Warsaw. It makes evident that regaining the independence in November 1918 and its preparing during the First World War was not a coincidence. It came into being not only due to violent, tragic, bloody and heroic Polish military actions. It could have happened as a result of long-lasting, arduous, not glamorous but very needed civic and community-based activities of Poles – educational, self-help, charitable, organizational, administrative and managerial.

STRESZCZENIE

Artykuł ten ukazuje prace i walki mieszkańców Węgrowa oraz otaczających go ziem na rzecz niepodległości Polski na tle tego rodzaju aktywności Polaków w całym Królestwie Polskim i Generalnym Gubernatorstwie Warszawskim. Unaczynia, że odzyskanie niepodległości w listopadzie 1918 roku i jej przygotowywanie w okresie Pierwszej wojny Światowej, nie było w żadnym razie dziełem przypadku. Zaistniało nie tylko w wyniku gwałtownych, tragicznych, krwawych i bohaterskich polskich działań zbrojnych, ale mogło nastąpić jako rezultat długotrwałej, mozolnej, mało efektownej, a jakże potrzebnej aktywności obywatelsko-wspólnotowej Polaków - pracy oświatowo-wychowawczej, samopomocowej i charytatywnej oraz organizacyjnej czy wreszcie administracyjno-zarządczej.

Key words: Węgrów, 100th anniversary of independence, 1918.

Słowa kluczowe: Węgrów, 100. rocznica odzyskania niepodległości, 1918.

